

Alexandra Antonova

(Bulgaria, Institute of Literature, Bulgarian Academy of Sciences)

Boyan Nichev and Zdravko Petrov about the totalitarian experience in Bulgarian literature and culture

Abstract: The present article is focused on analytical and even prophetic reflections of Boqn Nichev and Zdravko Petrov on totalitarian violence in Bulgarian literature and culture. Their texts were published in literature periodicals just few months after the democratic transition in Bulgaria at the end of 1989. In his interview entitled “Totalitarianism and Literature” prof. Boyan Nichev speaks about the nationalization of literature life, of its periodization in party plenums, its stiffness in prejudices, in verbal and ideological myths, about the literature masks and roles, which “state” literature lives with, about the transition of artists into a governmental property. His reflections prof. Nichev develops into a large article called “Reflections on an Occasion or About the “Totalitarian Coziness” Nostalgia”, issued few months later. Nichev’s words are paralleled with other literary critic’s – prof. Zdravko Petrov and his essay “Totalitarianism and Culture”, printed nearly at the same time. Prof. Petrov’s reflections, spread into factual accents, remind the aesthetical resignation of revolution, the secularization of literature in the socialist realism epoque and the enforcement of propaganda optimism, the underground life of literature critics and the complicated reaction of artists, who naturally oppose the tyranny – both directly or through self-splitting and self-destruction.

Александра Антонова

(България, Институт за литература, БАН)

Боян Ничев и Здравко Петров в осмисляне на тоталитарния опит в българската литература и култура

Само няколко месеца след 10 ноември 1989 г. в брой 16 на „Литературен фронт“ от 19 април 1990 г. проф. Боян Ничев споделя размислите си върху тоталитарния натиск в литературата и литературната критика в свое интервю с Петко Братинев под наслов „Тоталитаризъм и литература“. „Държавата бе собственик на истината за литературата ни, казва той, да възвърнем на литературата правата на истината върху нея.“

В „нощта на тоталитаризма“ литературата се периодизира чрез пленуми, тя е заклещена от предразсъдъци, литературният живот се оценява и направлява от вербални и идеократически митологеми: сакрализация на отделни личности и институции, непогрешимост в греха, идеята за светлото комунистическо утре. Драстично трансформирани са лични категории като вярата. Превърната в „митологемата за инобитието“, идеята за светлото комунистическо утре се оказва

„приравнена към религиозната вяра в задгробния живот“. Екзистенциалната категория се видоизменя в социалноповеденчески императив. Създаването на култове, този „източен начин на култово обожествяване“ застава според Ничев в основата на естетическата оценка и светоотношение в тоталитарната практика. И писатели, и критици хипнотизирано повтарят едни и същи „истини“, доведени до абсурд, стягат словото си в ритуални заклинания, съучаствайки в лъжата. Абсурдът е масов, разрастващ се, организиран; в литературата той се нарича социалистически реализъм – един „духовен ГУЛАГ“.

При етатизираната литература остават само литературните маски и литературните роли. Творците са превърнати в държавна и партийна собственост.

„С митологическата си вяра във всесилието на словото новоизпеченият политик, полуграмотният апаратчик бе уверен, че популярното слово може да събара и качва правителства, [...]. А поезията в неговите очи бе най-типичен представител на тая социална значимост на словото. Затова като че ли тя бе най-много „облагодетелствана“ (в лицето на отделни свои представители), тя и най-много пострада (вече като цяло).“

В поезията се налага прекъсването на линията между поколенията, съзнателното им противопоставяне. Цели поколения биват „одържавени“, като например „априлското“, чиято съдба се разпъва между държавното поръчение и съпротивата срещу него.

Не по-лека е съдбата на литературната критика:

„Критиката се институционализира и деперсонализира. Функциите ѝ бяха иззети от отделните критици и дадени на контролирани от държавата ни институции.“

Редакционни съвети и конкурсни журита превръщат литературната критика в литературна политика, противопоставят се и доминират над самата критика, постепенно трансформирайки я, всъщност ограбвайки оценъчната ѝ функция. Награждават се все едни и същи имена, формиращи литературна номенклатура (тук можем да си спомним за принципния спор между „идейници“ и „качественици“ около „Кормило“, който завършва с предаване на позициите от „качествениците“ по силата на всепобеждаващия механизъм на партийно единство). СБП например от творческа организация се превръща в „министерство на литературата“.

„Критиката бе и оръдие, и жертва на тоталитарния режим. Утвърдената формула на държавна присъда гласи: литературата изостава от живота, критиката – от литературата“.

В интервюто си Б. Ничев прави оригиналното разделение на литературен живот и литературен процес. Това разделение е ключово за разбирането на тоталитарната фиксидея: комунистическите лидери ръководят литературния живот, въобразявайки си, че ръководят литературния процес. Литературният живот отразява литературния процес, без да съвпада с него; литературният процес е свързан със самата жива същност на литературата като изкуство, той носи нейните „имунни способности“.

„Изобщо литературата е един такъв механизъм, при който, ако я изхвърлиш истината през вратата, тя ще влезе през прозореца, ако я изгониш през прозореца, ще се вмъкне през комина“.

Защото в самата природа на литературата е да се съпротивлява на тоталитарното отношение – и чрез радичковата гротескна вселена, и чрез извеждането на личността през 60-те години, и чрез антикултовската тема, чрез темата за консуматорската стихия, коренотърсаческата линия и т.н.

В посттоталитарното време литература и истина застават една срещу друга и критиката не бива да пропуска тази среща. Тя има нелеката задача да участва в засрещането на различни възгледи за миналото, обременени от грижливо култивирания мит за непогрешимостта в греха, който предрешава и невъзможната автопреоценка – „тук промяната на имена и платформи не стига, тук има закоравели социалнопсихологически механизми“.

Няколко месеца по-късно, във в. „Литературен форум“ от 11 октомври 1990 г. се появява обширната статия на проф. Боян Ничев – „Размишления по повод или за носталгията по „тоталитарния уют“, в която той доразвива наблюденията си от интервюто с Петко Братинков. Статията на проф. Ничев е един от първите литературнокритически текстове, които дефинират провидчески превърналият се съвсем скоро след това в императив за литературознанието нов прочит. С извеждането на тази необходимост Боян Ничев се връща към иманентно присъщото за литературноисторическото мислене митотворчество:

„Всяка литература се самоосъзнава и самоутвърждава чрез демитологизиране на стари митове и раждане на нови представи.“

От перспективата на 1990-те той успява да предвиди не само тежестта на инерцията, но и още една, свързана с друг иманентен принцип на литературнокритическото мислене – неизбежния исторически контекст на художественото творчество и още – неизбежната идеологическа обвързаност на самото надлитературно, критическо мислене. С други думи, преоценката на художественото неизбежно ще се свърже с

„историческата, политическа и социална преоценка на тези четиридесет и пет години, чиито дух е между нас и в нас“.

Колко верни са тези думи можем да оценим още по-добре днес, близо тридесет години след изричането им!

Съпротивата на преоценката е огромна, защото е и съпротива на критика срещу себе си, срещу не само изградено, но и вградено, че и вътрешноприсъщо критическо мислене:

„Защото, макар всички да сме израсли през тези години, те създадоха с в о е естетическо равнище, бяха питателна среда за критици с определен начин на мислене и творчески възможности“ – „архитектите“ на тоталитарния уют“.

Пораждащите механизми на техния „естетически“ критерии са целенасочено селектирани и отглеждани, изграждани и налагани като модел. Произведени и утвърдени в едно отминало, тези критици, естествено, развиват и силна носталгия към него, към своята хранителна среда. Господарското самочувствие на посягащата партия, което издава непреодоления комплекс на старото насилие, е все още активно.

„Няма да има спокойствие, докато не изчегъртаме ръждата на насилието, която отвътре разяжда живота ни“

пише проф. Ничев, дефинирайки с тези думи насилието като същинно за тоталитарния модел и в литературата

(„мен ме интересуват механизмите на насилие, които обхващаха литературата ни като цяло, формите на манипулиране“).

Размишленията на Ничев върху връзката „манипулация – насилие“, върху манипулацията – явна или скрита като насилие, „са импулсирани от знаковия – безпроблемен и безконфликтен – преход на „качествениците“ от „Кормило“ към позициите на техните опоненти – „идейниците“, към който той отново се връща:

„Коя бе тази сила, която ги накара да предадат позициите си, така горещо и убедено защитавани преди това? Несъмнено – „моралнополитическото единство под егидата на партията. Но тая сила не бе ли всъщност насилие, което стана възможно в тая форма на „доброволно наказване“ тъкмо в условията на завземане на властта от тая партия. Насилие, което ги накара да се откажат от нещо много ценно: от себе си.“

Този отказ от идентичност замества художествената платформа с идейна, превръща литературата в политика още във втората половина на 40-те години,

„в резултат на която голата тема, грубо поднесената идея, незащитеният художествено замисъл се превърнаха в основни естетически принципи и в критерии за утвърждаване на едни и основания за обвинения срещу други творци“.

Тази матрица на „художествено“ оценяване извежда напред не само определени творци, но и определени критици. Защото литературата, а отгук и критиката, се превръщат в пропаганда. Така от биномията „литература и политика“ израства биномията „критика и пропаганда“.

Насилието на тоталитарната политика върху литературата Б. Ничев определя в два периода – първият е периодът на „идейна чистота и сектантската ортодоксия“, периодът на 20-те и 30-те години на XX в., „когато се пъдеха всички „чужди“, вторият е, когато „литературната доктрина стана държавна политика [...] и всичко се одържави“. Национализираха се, пише той, не само фабрики и земя, но и писатели. Престижът на държавата печели от таланта на творци като Димитър Талев, Емилиян Станев, Димитър Димов, тя „присвояваше художествени ценности“.

„Така се оказа, че социалистическият реализъм има действието на закон за одържавяване на духовни ценности.“

В статията си Б. Ничев анализира „отговора“ на литературата и във феномени като романовия бум през 50-те години, израстването на представителни творби като „Тютюн“ и „Железният светилник“ в тоталитарноестетическата среда. Защо все пак в тази суховейна атмосфера процъфтяват значимите ни романови явления? Хранителна среда ли се явява тя за тези текстове и по какъв начин?

„Добре е известно, че периоди на политическо безвремие са били време на литературен подем“.

Социалнопсихологическата ситуация след 9 септември 1944 г. със своите „остри социални дислокации“ се явява подходяща за някои жанрове, по-определено за романа, поради „социално осмислящата им природа, която е в основата на романоепичното мислене“.

Тоталитарният подход към литературата съчетава често по няколко, и то „противоречиви“, тактически похвата. Такава е стратегията на Априлския пленум и неговата демократична фасада.

„Създаде се впечатление, че режимът се либерализира. Всъщност той само се приспособяваше към новите условия. [...] Сега той само търсеше нови средства, за да се задържи“.

Как художественото мислене асимилира този нов опит?

„Деактуализира се епичната мащабна романистика. Човешката личност застана в центъра на романното изображение.“

Изглежда, че режимът се държи либерално, а всъщност се интересува единствено от това да не се пише против него, твърди Ничев. „Пускат – после удрят“, пише Ничев. В статията си той продължава да илюстрира с примери на литературни погроми: акциите

както срещу цели списания като „Септември“ и „Литературна мисъл“, от които си изпащат Ст. Каролев, Й. Василев, Ат. Натев, Тончо Жечев, Н. Фурнаджиев, Хр. Радевски, така и срещу отделни критици като О. Сапарев, М. Неделчев, Е. Мутафов.

„Режимът създаваше питателна среда за критици с определен начин на мислене и равнище на възможности“.

Така оръдия на литературния тоталитаризъм стават също и стилът на критическото писане, характеризиращо се със служебни формули и конвенционални понятия, и репресивните интенции на литературните дискусии.

Въпреки усилията на идейниците (тук е и самият Тодор Живков) да наложат политиката като гръбначен стълб на литературата обаче

„литература и политика не се отнасят, и никога не са се отнасяли, така пряко и грубо“.

Литературата е лична естетическа реакция със свои механизми и тъкмо с тези иманентни механизми тя се защитава и съхранява като интимен отговор. Сложността на този отговор е зададена от нееднозначността на винаги усложнената, амбивалентна психическа реакция, която не успява да удържи формулата „едно към едно“ и която *компенсира*. Литературата асимилира, преработва

„политическите и литературните резултати от едно историческо събитие се развиват на две различни равнища и те не бива да се смесват“.

Опитът за усвояване, за направляване, за „одържавяване“ на художествените механизми се провали, защото

„не само отнемаше идентичността на твореца, но и разрушаваше естествената опозиция държава – литература, власт – култура, върху която се крепи динамиката на всяко културно развитие“.

Тъкмо в разрушаването на тази опозиция Ничев вижда причината за обричането на културата ни на вътрешна статичност, обезцветяване и обездвижване.

Свои размишления върху тоталитарните практики в литературата и културата развива Здравко Петров в статията си „Тоталитаризмът и културата“, поместена в „Литературен форум“, бр. 49 от 6 дек. 1990 г. Есеистично пръснати във фактологични акценти, неговите наблюдения тръгват от естетическото иконоборчество на революцията. Тъкмо културата страда най-вече при големите революционни промени, в които вилнее демонът на разрушението, пише той и открива аналогии между иконоборството на пролеткултовщината и италианските и руските футуристи, които шурмуват музейната естетика, схематизират социалнополитически културните наследства. Маяковски иска да изхвърли Пушкин от „борда на съвременността“, ждановската естетика нарича през 1946 г. изкуството на Хофман „салонно-декадентско“, през 40-те години В. Ермилов определя Достоевски като „знаменосец на световната литературна реакция“...

Тези ретроспекции са необходимият увод в обзора на естетическите куриози, както ги определя Здр. Петров, в нашата критическа книжнина. В книгата си „Индивидуализмът в българската литература“ Пенчо Данчев отхвърля наследството на кръга „Мисъл“, тоталитарната критика разполовява Яворов.

„Й. Йовков бе сведен до автор на военни разкази. Не можеше да се пише за Атанас Далчев, Славчо Красински, Александър Вутимски. Поетичното наследство на Вутимски се споменава не с добро, отчиташе се неговото „злокобно влияние“. Под знака на субективизъм в поезията бе подведено творчеството на Богомил Райнов до 9 септември. Поезията на 40-те години бе подложена на кръстосан огън в лицето на Валери

Петров, Богомил Райнов, Александър Геров, Божидар Божилов, Иван Пейчев.“

Принципното противопоставяне на литература и диктатура се открива още в древен Рим, където абсолютистичните режими създават опозиционна литература. И сталинският тоталитаризъм, и „кафявото изкуство“ на Хитлер навреждат и прогонват, опитвайки се да манипулират. Огромни са разрушителните действия на „варварска естетическа брадва“ на пролеткулта в СССР, която започва да вилнее през 20-те години. Но реакцията на културата е сложна и противоречива, защото натискът върху интелигенцията създава ситуация на апория:

„Говорейки за културата, не можем да не споменем интелигенцията, тоя „мислещ пролетариат“ по думите на знаменития руски рационалист Д. И. Писарев. Културата и интелигенцията са близнаци. Не можеш да

унищожаваш интелигенцията и същевременно да цъфти културата“. Дори социалистическата култура е невъзможна с унищожаването на интелектуалци като Исак Бабел и Всеволод Майерхолд. Художественото слово се превръща в заплаха:

„Тиранията и литературата са несъвместими. Защото литературата дразни тираните със своето свободомислие и хуманистичен патос. [...]

Литературата може всеки момент да изобрази кошмарното лице на диктатора.“

Друг деформиращ процес заедно с разрушаването е одържавяването. Никой вече не се интересува от индивидуалното изкуство, настъпва епохата на т.нар. „социалистически реализъм“, в която изкуството бива подчинено изцяло на държавата. Този феномен на „укротяване на изкуството“ (по заглавието на книгата на Ю. Елагин) Здр. Петров илюстрира у нас с „размахването на големия пръст“ на В. Червенков (с изключение на случая „Тютюн“); укротяването се свързва и с пропагандирания оптимизъм: през 40-те години по българските екрани се прожектират филми, които подготвят идеализацията на СССР. Сталинизмът насърчава литература, която фалшифицира действителността, изобразявайки я огрубяващо оптимистично. Тази идеализираща интенция връща творците към историята като към идеалното времепространство, противопоставено на реалното:

„Не случайно по това време се създадоха крупни исторически платна в областта на киното“.

Част от тази естетическа реакция е и романовият разцвет. (Ако според Б. Ничев романовият разцвет се дължи на социалноосмислящата природа на романа, която се подхранва от социалните колизии, то в наблюденията на Здр. Петров той е осмислен и като обръщане от тоталитарната действителност, и като продукт на огрубяващия тоталитарен оптимизъм.) Както и Б. Ничев, Здр. Петров отчита симптоматичната себезащита на литературата:

„Насърчавах се много слаби творби и въпреки това талантливото изплуваше. Тогава се появиха романи (даже в условията на тоталитарната държава и въпреки нея), каквито ние нямаме по-късно. Това показва, че изкуството не винаги зависи от ждановските чиновници, които превърнаха соцреализма в камшик, с който шибаша културата и литературата.“

А какво става с литературната критика в тези страшни времена, когато литература и изобщо култура са в изгнание?

„Литературната критика минава в нелегалност“.

И в съветската, и в българската култура

„много интелектуалци взеха ролята на придворни поети“.
Други изпадат в мрачно раздвоение, което ги довежда до самоунищожение. Но, продължава Здр. Петров, малцина можеха да се противопоставят на желязната воля на диктатора, затова разбирането и великодушието ни с днешна дата спрямо литературните критици е една справедлива реакция.

ЛИТЕРАТУРА

- Ничев 1990: *Ничев, Боян*. Тоталитаризъм и литература. Литературен фронт, № 16, 19 апр., с. 1, 2.
Ничев 1990: *Ничев, Боян*. Размишления по повод или за носталгията по „тоталитарния уют“. Литературен форум, № 41, 11 окт., с. 1, 2.
Петров 1990: *Петров, Здравко*. Тоталитаризмът и културата. Литературен форум, № 49, 6 дек. с. 1, 2.